

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 14 (2024/Kış), ss. 57-77.

Geliş Tarihi: 30 Ocak 2024
Kabul Tarihi: 27 Şubat 2024

Araştırma Makalesi/Research Article*

Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Bodrum ve Çevresi**

Muhammet GÜÇLÜ***

Öz

Bu çalışmada öncelikle Bodrum'a uğrayan ilk seyyahlar hakkında bilgi verilmiştir. Sonra XIX. yüzyılın başı ile ortalarına doğru Anadolu kıyılarını dolaşırken Bodrum ve çevresine değinen Sir Francis Beaufort ve Charles Texier'in notları üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur. İlaveten Charles T. Newton ile Otto Benndorf'un Bodrum hakkında verdiği bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca karşılaştırma yapmak amacıyla Aydın Vilayet Salnamesi'nin Bodrum kazası hakkında verdiği bilgiler üzerinde durulmuştur. XX. Yüzyılın başlarına kadar doğru dürüst kara yolu olmayan Bodrum'a uğrayan seyyahların çoğu deniz yolu ile gelmiştir. XX. Yüzyılın başlarında bile Bodrum'a Ticaret Vekili Ali Cenani Bey deniz yolu ile gelirken, Mavi Sürgin adlı eserin yazarı Cevat Şakir Bey (Kabağağaçlı) dağ yolundan gelmiştir.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Bu makale daha önce "Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Bodrum ve Çevresi", *Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Uluslararası Bodrum Sempozyumu (24-26 Ekim 2007)*, Bildiriler, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Ahmet Özgiray-Prof. Dr. M. Akif Erdoğan, Ortakent-Yahşi Belediyesi Kültür Yayını, Bodrum, 2008, s. 377-396 adıyla yayınlanmıştır. Cumhuriyet'in 100. Yılı Vesilesiyle Bodrum hakkında basılacağı söylenen esere konulmak üzere bildiri üzerinde küçük çaplı bazı ilave, düzeltmeler yapıp, kaynakça eklenerek, yayınlanan kitabın dış kapağındaki bilgilere göre yazar, iç kapak bilgilerine göre yayına hazırlayana olarak gözüken Cezmi Çoban'a gönderilmiştir. Netice itibarıyla yayınlanan makalede ikisi hariç bütün dipnotlar ile kaynakçanın tamamının kaldırıldığı (Cezmi Çoban, *Bodrum Kitabı*, Defne Yayınevi, Ankara, 2023, s. 228-245) görülmüştür. Ortaya çıkan bu durumu düzeltmek için makalenin yeniden tam metin olarak yayınlanma gereği duyulmuştur. Bize yayımlama fırsatı verdiği için Tarih ve GÜNCE dergisinin sahip ve sayı editörüne içten teşekkür ederim. (MG.)

*** Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kampus/ Antalya, (mguculu@akdeniz.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-5590-8743).

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Bodrum, Seyyah, Sir Francis Beaufort, Charles Texier

Bodrum and its Surroundings in the First Half of the 19th Century According to Travels

Abstract

In this research, firstly, the information is provided about the travelers who visited Bodrum. Then, the focus has placed primarily on the notes of Sir Francis Beaufort and Charles Texier who wrote Bodrum and its surroundings while travelling Anatolian shores from the early to mid-19th century. Additionally, the information given by Charles T. Newton and Otto Benndorf about Bodrum is conveyed. Besides, to make comparisons, the information provided by Aydın Provincial Yearbook is emphasized. Until the beginning of the 20th century, when there was barely proper land route, most travelers visited Bodrum by sea. Even at the beginning of the 20th century, while trade minister Ali Cenani Bey arrived by sea, Cevat Şakir Bey (Kabağaçlı), the author of the “ Mavi Sürgün”, arrived by ridgeway.

Keywords: 19th century, Bodrum, Travelers, Sir Francis Beaufort, Charles Texier

Giriş: Bodrum ve İlk Seyyahlar

İlk adı Zephyra¹ olan Halikarnassoslu Herodotos'a göre memleketi Dorlar tarafından M.Ö. birinci bin yılın başlarında kurulmuş olmalıdır. Halikarnassos M.Ö. dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Mausolos döneminde Karya'nın başkenti oldu. Mausolos, kenti üç buçuk mil uzunluğunda ve belli aralıklarla gözetleme kulesi olan bir sur ile çevirdi. Ayrıca savunma amaçlı her biri ayrı bir surla çevrili üç de kale yaptırdı. Bu kalenin biri limanın doğu tarafında bir ada veya burunda bulunan “Kralın Kalesi” idi.² Kraliçe Artemisia tarafından kral Mausolos için yaptırılan ve dünyanın yedi harikasından birisi sayılan Mausoleion anıtı burada bulunmaktaydı. Makedonyalı Büyük İskender Karya'nın siyaset ve

¹ Strabon, *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, IV. Bs. , İstanbul, 2000, s. 227.

² John Freely, *Türkiye Uygurluklar Rehberi 3-Ege Kıyıları*, Çev. Tuncay Birkan vd. , Ed. Mert Tanaydın, II. Bs. , İstanbul, 2003, s. 185-186.

kültür şehri Halikarnassos'u uzun bir kuşatmadan sonra Persler'in kenti terk etmeleri üzerine alabildi.³ O topraklarda doğan akademisyen ve siyasetçi Avram Galanti Bodrumlu'ya göre Halikarnasos, Karya'nın güney-batısında Keramik (Gereme) Körfezi, başka ifadeyle İstanköy Körfezi'nde bulunmaktadır.⁴

Karya bölgesi XIII. Yüzyılın ortalarında Menteşe-oğulları tarafından alındığı (1261) sırada Halikarnasos (Bodrum) kenti de onların hakimiyet sahasına girmiştir. Menteşe-oğulları Halikarnasos'da XIV. Yüzyılın ortalarında bir Türk kalesi inşa ettiler. Ancak Saint-Jean Şövalyelerinin İzmir'de yaptığı kaleleri, Ankara savaşından sonra önce Timur sonra Çelebi Mehmet tarafından yıkılınca, Sultan Mehmet tarafından şövalyelere kendi hakimiyetini tanıyan Menteşe sahilinde Halikarnasos'u kale yapmaları için gösterdi. Menteşe Oğullarından İlyas Bey bu duruma karşı çıktıysa da şövalyeler Migal Mastori öndeliğinde (1415)⁵ Halikarnasos'da Türk kalesinin de bulunduğu Dor akropolü üzerinde kalelerini inşa etmeye başladılar. Antik kentin simge yapılarından biri olan ve bir deprem sonucu yıkıldığı sanılan Mausoleion'un kalıntılarından inşa ettikleri kaleyi Aziz Petrus'a adadılar. Kale zaman zaman güçlendirilmek istendiğinde yine Mausoleion'un taşlarına başvurulmuştur. 1522 yılında yapılan güçlendirmede görev alan şövalyelerden De La Touret, mezar anıtının parçalanışını hatıratında açıkça yazmıştır. Bazı araştırmacılar Bodrum adının Aziz Petrus adının Yunanca söyleniş şekli Petriyon'dan geldiğini öne sürmektedirler.⁶ Evliya Çelebi, Saint-Jean Şövalyeleri Menteş Bay oğullarından kale yapmak için "bir bodurumluk yer isteyüp yaptığı mahzenleri" hile ile ortaya çıkarmasından dolayı bu yere "Bodurum" dendiğini kaydeder.⁷ Ancak Anadolu coğrafyasında birçok Bodrum adı bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir.⁸ Kent XV. yüzyıldan itibaren daha çok kalenin adı ile anıldı. Osmanlı kronikçilerinden Celalzade Mustafa Çelebi'ye göre Kanuni Sultan Süleyman, XVI. Yüzyılın başlarında 28 Muharrem (929)/17 Aralık 1522 tarihinde Rodos'u fethiyle beraber ona bağlı yerlerden İstanköy Adası (Kos) ile adaya bağlı "surları pek dik ve kuleleri çok yüksek" olan Butrum (Bodrum) Kalesi'ni almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'dan aman dileyenler arasında İstanköy hakimi Sir

³ Strabon, *age.*, s. 227-229.

⁴ Avram Galanti Bodrumlu, *Bodrum Tarihi*, Işık Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1945, s. 9.

⁵ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çev. O. Şaik Gökyay, II. Bs., Ankara, 1986, s. 24, 96-97; Oğuz Alpözen, *Bodrum-Antik Halikarnasos*, III. Bs., Ankara, 1990, s. 23-24, 30.

⁶ John Freely, *age.*, s. 186-188; Oğuz Alpözen, *age.*, s. 26, 90-91.

⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı vd., 9. Kitap, İstanbul, 2005, YKY., s. 111.

⁸ Tuncer Baykara, "Bodrum Adına Dair", *Belleten*, C. 45/2, S. 178, Nisan 1981, s. 5-8; Gül Işın, "The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos", *Adalya*, S. 3, 1998, s. 111-121.

Giovanni ile elli kadar mahiyeti bulunuyordu.⁹ Bodrum'un fethinden sekiz yıl sonra düzenlenen 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'ne göre (1530-1531) Menteşe Livasına bağlı kazalardan birisi olan İsravalos kazasına Kara-ova, Kara-bağ/Yumru-burun, Sandırma=Sandıma/Varılya, Peksimed, Oturum, Maymuncuk, Küçük Kara-bağ, Burun, Büskibi/Müsgebi köyleri ile Bafla mezrası bağlı idi. Defterde geçen Bodrum iskelesi ile Bodrum kalesinin nereye bağlı olduğu kaydı yoktur.¹⁰ XVI. Yüzyılın ilk yarısına ait Piri Reis'in Kitab-ı Bahriyesi'nde Gümüşlük ve Kara-bağ kıyıları anlatıldıktan sonra İstanköy adasına değinilmiştir. Daha sonra Kemre körfezi, Asyut kalesi, Gümren adası, Bakla bükü, Müsgebi ve Sığır adası üzerinde durulmuştur. Piri Reis, Bodrum'u küçük bir kale olarak nitелеmekte ve kalenin önünde güzel ve geniş bir liman olduğunu kaydeder. Ayrıca limanın güney tarafına rüzgar girmesin diye Hıristiyanlar zamanında taşlar döküldüğünü ve girişin bu taşların arasında bırakılan ağızdan sağlandığını ilave eder. Bodrum kalesinden Gökova suyuna kadar 90 mil derinliğinde Kerme Körfezi olduğunu ve bu arada Kara Ada, Kızıl-ağaç Bükü, Orak Burnu, Kıcık Adası-Kilisecik, Kavak Bükü, Fesilgen Bükü, Kara Burun, Gök Liman, Ak Bük, Kerme Köyü gibi yerlerin bulunduğunu kaydeder.¹¹ Aynı yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi, Evsaf-ı kal'a-i Bodrum/Bodrine diye kayıta geçirdiği kale Menteşe hakkında Kara-ova kazasının nahiyesidir. Sancağı İstanköy olan Nefs-i kale Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı olup Kaptan Paşa hükmündedir. E. Çelebi, halkın kale içinde yüz toprak örtülü evde oturduğunu, evlerin havlısız ve bağ-bahçesiz daracık olduğunu kaydeder. Ayrıca kale içinde bağ-bağçe, çarşı-bazar ve han, hamam yoktur. İki cami, cami ve kale-kapısı arasında yedi küçük dükkan ve bir küçük kahvehane vardır. Taşrasında varoş evleri, han, cami, hamam ve çarşı-bazar yoktur. Ama her taraf bağ ve bahçelik olup halkın tamamı kuru üzüm ve incir ile meşguldür. E. Çelebi'nin verilerinden XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Bodrum'un kale ile sınırlı

⁹ Celalzade Mustafa Çelebi, *Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ Kanuni Sultan Süleyman-Tahkatü'l-Memalik ve Derecetü'l-Mesalik*, Notlandırarak Hazırlayan: Ayhan Yılmaz, Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 73-80; Paul Wittek, *age.*, s. 107.

¹⁰ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530-1531*, Ankara, 1995, Yayın No. 27, s. 144-150; Menteşe Livası'na bağlı kazalar Peçin, Çine, Balat, Milas, Boz-öyük, Muğla, Mazun, Tavas, Köyceğiz, Pınaz, İsravalos, Mekri idi. Tuncer Baykara, İsravalos adını önce Eserulus sonra Sarı-ulus'tan Sarulus, Eserulus veya Saravolos şeklinde okumayı tercih etmiştir.. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 180; Tuncer Baykara, "Bodrum", *TDV-İA.*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 248.

¹¹ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, C. II, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, Ankara, 1988, s. 501 vd.

olduğunu ve kale dışında bağ ve bahçelerin dışında Vitiz köyü hariç her hangi bir yerleşimin olmadığını söyleyebiliriz.¹²

Kaptan Beaufort, Thevenot'un Bodrum'a 1656 yılında ilk gelen seyyah unvanına sahip olduğunu ve onun kısa seyahatinden sonra zamanına kadar Bodrum ve çevresinin incelenmediğini vurgulamaktadır.¹³ Ancak ondan hemen hemen bir asır sonra 1749 yılı Kasım ayında bir arkadaş grubu ile beraber Lord Charlemont Bodrum'a gelmiştir. L. Charlemont ilk geldikleri gün kale duvarlarında gördükleri bir çok güzel kabartmayı fark ederek resimleri yapmaya başlayınca, onun Bodrum valisi dediği kale dizdarının emriyle oradan uzaklaştırılmışlardır. Bir gün sonra Türk yetkilinin izniyle kaleye giren L. Charlemont, ressam Charles Dalton'un kalemiyle Mausoleion'u süslediği bilinen Amazonlu kabartmalar dahil bazı kabartmaları çizmeyi başardılar. Bu dönemde Bodrum kalenin etrafına toplanmış, biraz bakımsız ve orta halli bir balıkçı köyü görünümünde idi. L. Charlemont, Bodrum'u "*Bodroumi kasabası küçük, perişan bir kasaba, Yunan ve Türklere meydana gelen halkıysa son derece fakir*" şeklinde tarif etmekteydi.¹⁴

¹² Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli, *age.*, s. 110-112; Evliya Çelebi'ye göre Bodrum kalesinin bağlı olduğu Kara-ova kazasının merkezi Kemer köyü idi. Kaza merkezinde 150 akçalık Kadı sakin olup, iki nahiyesi onbir köyü vardır. Kethüda yeri olmamakla beraber Serdari bulunmaktadır. İstanbul'da sarayda tüketilen limon ve turuncu İstanköy ile bağ, bahçesi ve limonu bol olan Kemer kazası/köyünde üretilir. Kemer köyü 150 haneli ve bir camili Müslüman köyüdür. Köyün çarşı -pazarı ve han-hamamı yoktur. Ancak hafta pazarı kurulmakta olup, çok miktarda insan burada bir araya gelir. Kaza dahilinde kasaba olmayup, deniz kenarında Kara-bağlar adlı nahiyesi vardır. Kara-bağlar nahiyesinde bir gece misafir olan E. Çelebi, Kadı ve Serdar Çavuşoğlu'ndan on silahlı adam alarak Kara-ova adlı taşlı beli harami korkusundan bir gecede geçip, Sarıncılar adlı yeri büyük sıkıntı ile "*gece karanlıkta dağdan dağa taştan taşta seyishanelerimiz yıkılarak düşse kalkarak ve başımızdan sarıklarımız çalılar alarak ve esbablarımız pare pare olup at nalları dökülerek yüz bin renc-ü ana ile Mih-döken belini aşup*" sekiz saat sonra Bodrum kalesine vardım demektedir.

¹³ Francais Beaufort, *Karamanya*, Çev. Ali Neyzi-Doğan Türker, Antalya, 2002, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Çeviri Dizisi: 1, s. 105-106; XVII. Yüzyılın ortalarında Malta üzerinden İstanbul'a gelen J. Thevenot, dokuz ay şehirde kaldıktan sonra 30 Ağustos 1656 tarihinde İzmir'e hareket etti. Kudus'e gitmek için İzmir'den denize açılan seyyah Adalar denizinde bazı adalarını ziyaret ettiği sırada keşişleme rüzgarı ve yağmur altında yelkenlide zor anlar yaşadığını ve "*...Bodrum'a gitmek için imkan aradık, fakat boşuna, keşişleme bize hep mani oluyordu*" diye ekliyordu. Seyahatname'deki müteakip başlığa göre J. Thevenot'u taşıyan yelkenli Rodos'a demir atabilmiştir. Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul, 1978, Tercüman, No. 120, s. 209-238.

¹⁴ John Freely, *age.*, s. 189.

A- XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gelen Seyyahlar: Francis Beaufort-Charles Texier

1- Hayat Hikayeleri

Seyyahların Bodrum hakkında verdiği bilgilere geçmeden önce biraz kendilerini tanıyalım.

Sir Francis Beaufort: 27 Mayıs 1774 tarihinde İrlanda'nın Meath ilçesinde dünyaya geldi. Francis Beaufort onüç yaşında Dublin Ordu ve Denizcilik Akademisi'ne girdi. Bu arada Trinity Koleji'nde astronomi derslerini takip etti. Bir yıl sonra İngiliz donanmasına acemi tayfa olarak katılan F. Beaufort, Uzak-Doğu denizlerini gördü. Daha sonra Latona gemisine asteğmen, ardından Aquilon gemisiyle Batı Akdeniz'i dolaştı. Astronomi bilgisini zenginleştirmek için yoğun bir çaba harcayan F. Beaufort, yeni atandığı Phaeton gemisiyle 1795-1799 yılları arasında Atlantik'te dolaştıktan sonra aynı geminin ikinci kaptanı oldu. Osmanlı Devleti'ne elçi olarak atanan Lord Elgin ve heyetini İstanbul'a götürürken Anadolu'nun batı kıyılarını gördü ve böylece bölgeye ilgi duymaya başladı. Akdeniz'de kolluk görevini sürdürürken yaralanan F. Beaufort, 1801 yılında İngiltere'ye döndü ve kendisine bir süre görev verilmedi. 1805 yılında kaptanı olduğu Woolwich gemisiyle Güney Amerika, Hind ve Çin denizlerinde hidrografik ölçümler yapmak amacıyla uzun yolculuklar yaptıktan sonra 1808 yılında Akdeniz'e döndü. Bu dönemde İngiliz Amirallığı, pek az seyyahın gezdiği Doğu Akdeniz'de Anadolu'nun güney kıyılarının tam bir deniz haritasına ihtiyaç duymaktaydı. F. Beaufort, savaş sırasında Danimarka donanmasından ele geçirilen 32 toplu Frederikssteen firkateynine Mayıs 1810 tarihinde atanarak, Anadolu'nun güney kıyılarının haritasını çizmek ve portulanlarını yapmak üzere görevlendirildi. 1811 yılının yaz ayında çalışmalarına başlayan F. Beaufort, hidrografi bilimi ile ilgili görevinin yanı sıra arkeolojik kalıntıları, eski yazıtları not ediyor ve bunların resimlerini, planlarını çiziyordu. Yumurtalık'ta çıkan bir kargaşalıkta yaralanan denizci Malta'da tedavi olduktan sonra Ekim 1812 tarihinde İngiltere'ye döndü. Bu dönemde bir yandan Anadolu'nun güney kıyılarında yaptığı incelemelerin raporunu ve haritalarını hazırlarken diğer yandan tuttuğu notlardan "Karamania" adıyla yazmaya başladığı eserini tamamlayarak 1817 yılında yayımladı. Bu eser 1818 yılında bazı ilavelerle ikinci defa yayınlandı.

1829 yılından itibaren denizcilik ve hidrografya ile ilgili bir çok görevde bulunan F. Beaufort, bir çok bilimsel kuruluşa da üye seçilmiştir. 1846 yılında aktif görev dışı tutularak Tuğamirallik rütbesine yükseltilen F. Beaufort'a iki yıl

sonra “Liyakat Nişanı” ve “Sir” unvanı verildi. 1855 yılında Kraliyet Deniz Kuvvetlerinden emekliye ayrılan Sir F. Beaufort, 17 Aralık 1857 tarihinde vefat etmiştir.¹⁵ Bu bildirimizde Francis Beaufort, *Karamanya Ya da Küçük Asya'nın Güney Kıyıları ve Antik Kalıntıların Kısa Bir Tanıtımı* adıyla ve Donanma Lordlar Kurulunun Emirleri Gereği 1811-1812 Yıllarında Bu Kıyılarda Gerçekleştirilen Bir Araştırma Sırasında Derlenen Planlar, Manzaralar, v.s. açıklaması ile Londra'da 1818 yılında ikinci baskısı yapılan eserinin Ali Neyzi-DoğanTürker'in yaptığı çevirisi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'nün tıpkı basımını kullandık. İngiltere, Anadolu'nun güney kıyılarını incelemek üzere F. Beaufort'tan sonra 1838 yılında Sir Charles Fellows,¹⁶ 1842 yılında Kaptan Graves'in yönetiminde Majestelerinin inceleme gemisi Beacon ile T.A.B.Spratt, Edward Forbes'i¹⁷ göndermiştir.

Charles (Felix-Marie) Texier: Fransız arkeolog ve gezgini olan Charles (Felix-Marie) Texier 1802 yılında Vesailles'de doğdu. Paris Güzel sanatlar Yüksek Okulu'nu bitirdi. Fransız Bilimler Akademisi ve Paris Arkeoloji Enstitüsü üyeliğinde bulundu. C. Texier 1871 yılında Paris'te vefat etti. Yazar Bayındırlık İşleri Müfettişi iken Fransız hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderildi. C. Texier ilki 1833 yılında, ikincisi 1843 yılında başladığı Anadolu seyahatini sırasında neredeyse ülkeyi baştan başa dolaşmış, kazı ve araştırmalar yapmıştır. Yayınladığı gezi ve araştırma sonuçlarını harita, çizim ve gravürlerle zenginleştirmiştir. Anadolu ve Ortadoğu'nun farklı yönleri hakkında başkaca eserleri de olan C. Texier, Anadolu'da yaptığı gezi ve araştırmalarının sonuçlarını ilk kez 1839-1843 yılları arasında *Description de l'Asie Mineure; Beaux=Arts, Monuments Historiques, Plans et Topographie des Cites Antiques/Küçük Asya'nın Tasviri; Güzel sanatları, Anıtları Tarihi, Antik şehirlerin Planları ve Topoğrafyası* adıyla Paris'te üç cilt halinde yayımladı. Yazarın ilk seyahatinin (1833-1837) sonuçlarını içeren 862 sayfalık bu esere 239 gravür ve plan ile beş harita da eklenmiştir. Seyyah 1843 yılında başladığı ikinci Anadolu seyahati sırasında edindiği yeni bilgi ve belgeleri eklemek suretiyle olgunlaştırdığı çalışmasını Paris'te tek cilt halinde 1862 ve 1882 yıllarında iki kez daha bastırmıştır. Bu baskılar hacim olarak ilk baskıya göre daha az hacimli olmamakla beraber gravür ve çizimler bakımından ilk baskı daha zengindir. Mülkiye Mektebi mezunu ve Fransızca ile Arapça dillerine hakim olan Ali

¹⁵ Francis Beaufort, *age.*, s. v-xix; F. Beaufort hakkında daha fazla bilgi almak için bakınız: A. Friendley, *Beaufort of the Admiralty-The life of Sir Francis Beaufort (1774-1857)*, London, 1977.

¹⁶ Charles Fellows, *An Account of Discoveries in Lycia*, C. I-II, London, 1839, 1841; Charles Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor*, London, 1852.

¹⁷ T.A.B. Spratt-Edward Forbes, *Travels in Lycia*, C. I, London, 1847; T.A.B. Spratt-Edward Forbes, *Milyas, Kibyrtis ve Likya'da Yolculuklar*, çev. Doğan Türker, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını, C. I-II, Antalya, 2008.

Suat Bey (1869-1932), C. Texier'in *Asie Mineure; Description Geographieque et Arheologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie/Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* adıyla Paris'te üçüncü kez basılan eserini esas alıp, daha Milli Mücadele döneminde Türkçe'ye tercüme etmiştir. 22 Aralık 1922 tarihinde tamamlanan tercüme TBMM Hükümeti Maarif Vekaleti'nin iki numaralı yayını olarak 1923 ve 1924 yıllarında Arap harfleriyle *Küçük Asya; Coğrafyaya, Tarihe, Asar-ı Atıkaya Tarif* adıyla İstanbul'da Matbaa-i Amire'de üç cilt, 1216 sayfa, 64 resim-gravür ve beş harita ilavesiyle yayınlanmıştır. Bu defa da eserin üçüncü baskısı esas alınarak Kazım Yaşar Koprman tarafından Latin alfabesine aktarılmış, Musa Yıldız tarafından sadeleştirilmiş, Ali Suat Bey'in atladığı cümle ve paragraflar Musa Yıldız ve Esmâ İnce tarafından Fransızca aslından çevrilerle metne yerleştirilmiştir. Bu çeviri işlemi yaklaşık 150 sayfa kadar tutmaktadır. Eser çeşitli dallardan uzmanların kendi alanları açısından kontrollerini yaptıktan sonra, 2002 yılında Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı tarafından üç cilt halinde yayınlanmıştır. Yayınlayıcılar Ali Suat Bey'in tercümesinde 64 resim, gravür ve çizim varken eserin birinci baskısında olan 289 resim, gravür ve çizimi kullanma yoluna gitmiştir.¹⁸

2- Francis Beaufort'un Seyahatnamesinde Bodrum

Mr. Yorke başkanlığında toplanan Donanma Lordlar Kurulu, Anadolu'nun güney kıyılarını araştırmak ve denizcinin rotasını belirlemek için haritalarını yapmak üzere Ege konuşlanan 32 toplu H.M.S. Frederikssteen adlı firkateyni görevlendirmiştir. 1811 yılının Temmuz ayında İzmir limanından ayrılan F. Beaufort, görevi gereği Patara'dan (Gelemiş) Akdeniz sahillerini incelemeye başlamıştır. Aynı yılın sonbahar mevsiminin başlarında Antalya'nın batı bölgesinde bulunan Phaselis (Tekirova) ile Av-ova Burnu (Kemer Koca Burun) arasında bulunan orman ile kaplı sahilde yöreyi incelemek, odun kesmek ve sularını doldurmak için demirlediklerinde top sesleri ile irkildiler. Çok geçmeden yakın koya demirleyen bir tekneden top seslerinin Adalya kentinde yaşanan iktidar mücadelesi yüzünden eski paşa tarafından atıldığını öğrendiler. İsyancılardan bir grup geminin demirli bulunduğu sahile gelerek kendilerini gemiye almalarını istemiştir. Önce bu işe bulaşmak istemeyen Beaufort, Adalya Mütessellimi'nin kara ve deniz birlikleri tarafından sahilde bekleyen Binbaşı ile yanında bulunan 60 kişilik grubun kılıçtan geçirileceklerini fark edince onları sandallarla gemiye aldırıldı. Adalya Paşa'sının adamları firkateyne çıkıp kendilerini

¹⁸ Charles Texier, *Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran. Yaşar Koprman, Sadeleştiren. Musa Yıldız, Ankara, 2002, Proje ve Koordinasyon. Hasan Duman, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, C. I, s. x1-x19.

elçi olarak tanıtıp kaçakları istemiştir. Kaçakları vermeye niyeti olmayan Kaptan Beaufort demir alarak Makri'ye (Fethiye) hareket etmiştir. Makri ve Rodos'a gemide bulunan kaçakları indirmenin güvenli olmadığını gören Kaptan, Kos'a (İstanköy) giderken Krio (Kiry) Burnu'nda (Knidos=Datça) demirlemek zorunda kalınca oruç tutmak için yolcuların çoğu kendi istekleri ile karaya çıktı. Kaptan Beaufort, Kemer Koca Burun açıklarından aldığı Binbaşı ile kalan adamlarını güvenli bulduğu Kos'da karaya çıkardı. Onlarda kiraladıkları bir tekne ile denize ilk açıldıkları Scala Nuova'ya (Kuşadası) gittiler.¹⁹

Antik dönemde Kos ya da Ko olarak bilinen adanın adı İtalyan ve Fransız kaynaklarında Lango, Türkler ise Estanko veya Stanko şeklinde kullanılmaktadır. Adanın Rum sakinleri ise Kos şeklini kullanmaya devam etmektedir. Kaptan Karamanya'ya dönmeden önce Malta'dan erzak tamamlamayı düşünürken ani bir

¹⁹ Francis Beaufort, *age.*, s. xxvii, 1, 68-82; Kaptan Beaufort'un sonradan öğrendiğine göre bu isyanı Teke Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa'nın kardeşi olan ve Manisa Müsellimi Karaosmanoğlu'nun koruması altında bulunan Ahmet Ağa çıkarmıştı. Karaosmanoğlu'nun nüfuzu ile devletten Teke Paşalığı yetkisi alan Ahmet Ağa, bir Binbaşı ve 300 kadar silahlı adamı ile beraber Mısır'a gönderilen destek gücü görünümünde Scala Nuova (Kuşadası) limanından Adalya'ya hareket etti. Ahmet Ağa ve adamları kendilerini İskenderiye'den gelen erzak ikmaline muhtaç ticaret gemileri olarak tanıtarak Antalya limanına girmeyi başardılar. Hava karadiktan sonra kale kapılarını ve sarayı ele geçiren isyancılar kendi liderlerinin yasal paşa olduğunu halka duyurdular. Bu arada Ahmet Ağa, kardeşi Mehmet Ağa'ya ait içinde bir milyon kuruş olduğu söylenen hazineyi soyarak bir tekne ile Kuşadası'nda bulunan Karaosmanoğlu'na gönderdi. Baskın sırasında taşrada bulunan Hacı Mehmet Ağa, isyanın dördüncü günü altı bin adamı ile Antalya kalesi önüne geldi. İki gün süren mücadeleden sonra kaleyi ele geçiren Hacı Mehmet Ağa, hazinesi ile kardeşi Ahmet Ağa ve Binbaşı ile geri kalan yüz kadar adamının peşine düştü. Ahmet Ağa ile bazı adamlarını Reşat adasında yakalayan ve hemen oracıkta idam eden Hacı Mehmet Ağa, Binbaşı ile diğer adamların peşine düştü. Binbaşı ve adamları Kaptan Beaufort'un gemisine kendilerini atarak canlarını kurtarıırken, hazineyi taşıyan gemi Rodos Bey'i tarafından yakalanarak sahibine teslim edildi. Francis Beaufort, *Karamanya*, s. 84-87. Hacı Mehmet Ağa'nun hazinesi uğruna yapılan bu isyan ilk de değildi. Çünkü 1810 yılında ise diğer kardeşi Ali Paşa isyan etmişti. Teke Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa tarafından Kadı Abdurrahman Paşa'nın 1809 yılında İbradı'da kendi medresesi önünde idam edilmesiyle elde ettiği muhalefati önce devlet ile sonra kardeşleri ile arasının açılmasına sebep oldu. 1810 yılı Eylül ayında Teke Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa'ya askeriyle birlikte orduya katılması istenmesine rağmen o yaşlılığını bahane ederek bu emre uymama yolunu seçmiştir. Hacı Mehmet Ağa'nın kardeşi Ali Paşa, mütesellim ile devlet arasındaki sürtüşmeden yararlanarak Kadı Abdurrahman Paşa'nın muhalefatını ortaya çıkarmak iddiasıyla devletin izini olmaksızın Mehmet Ağa'nın Isparta'da ve bölge halkının yaylada olmasından da yararlanarak Antalya kalesini işgal etmiş ve kalede bulunan bazı eşya ve mallara el koymuştur. Durumdan haberdar olan Hacı Mehmet Ağa derhal Antalya gelerek kaleyi geri aldı. Kendisine verilen görevde geçmemesine rağmen yerinde gözü olduğu gerekçesi ile kardeşi Ali Paşa'yı idam etti. Ahmet Halaçoğlu, *Teke (Antalya) Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa ve Faaliyetleri*, Isparta, 2002, s. 47-49. Hacı Mehmet Ağa'ya karşı iktidarı ele geçirmeye yönelik isyanlarda yapılıyordu. Fahrettin Tızlak'a göre 1811 yılında devlet tarafından Teke Mütesellimliği elinden alınan kardeşi Deli Bekir, Antalya kalesini basarak devlete karşı isyan etmiştir. Bu isyanı bastırmak üzere devlet Hacı Mehmet Ağa'yı görevlendirmiştir. Fahrettin Tızlak, "Tekelioğlu İsyanı", *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, Kısım. I, Ankara, 2002, s. 241.

karar ile Bodrum limanına yöneldi. Bodrum'un coğrafi konumunu "Derin bir körfezin başından yavaşça yükselen sırtları Kos Adası ile Krio Burnu'na dek Keramos (Gökova) Körfezi'nin güney kıyısı manzarasına hakimdir" şeklinde tanımlamaktadır. Kale ve limanı ise "Kentin önünde, körfezin içine uzanan geniş, dörtgen bir kayalık üzerinde, Türk hisarların çoğundan daha saygı değer? bir yapıya sahip olan kale yer almaktadır. Kalenin batısındaki küçük liman, daha önceleri onu koruyan iki taş rıhtımın şimdi yıkılmış olmasına karşın, hala küçük Türk kruvazörlerinin sıkça uğradığı rahat bir barınaktır ve çoğu zaman bir firkateyn yada savaş yelkenlisi kızaklarda çekili durur. Birkaç küçük cami ile burada ölen Kaptan Paşa'nın türbesi yanı sıra Saray da liman kenarındadır" diye tarif etmektedir. Ayrıca antik kentin surlarının değişik yerlere dağılmış olduğunu, sütun, heykel ve yazıt parçalarının Pazar yerine ve sokaklara dağılmış odlunu kaydeder. Kentin yukarı kesiminde 36 basamaklı ve 280 ayak çapında bir tiyatro kalıntısının olduğunu ve kentin ünlü yapısı Mausoleion'un kalıntısını bulamadıklarını ve böyle kendine özgü bir yapıyı yerinin bile belli olmayacak şekilde kaldırılmasını hayretle karşılamaktadır. F. Beaufort limanda bulunan birkaç küçük cami ile kale dışında antik kentin üzerine inşa edilen modern yapılardan söz etmesi Bodrum'un küçük balıkçı köyünden kasaba konumuna geçişinin en önemli verisi gibi gözükmektedir. Antik dönemde insanların kahramanlarının mezarlarını deniz kenarında yapma geleneği olduğunu vurguladıktan sonra kale duvarlarında bulunan çok sayıda ince işçilikli heykel parçalarını da bu düşüncesine kanıt olarak sunmaktadır. Bodrum kalesi 1402 yılı dolaylarında Rodos Şövalyeleri tarafından gafil avlanan bir kalenin temelleri üzerine hemen acele bir şekilde yapıldığını ve kalıntılarının korunmasından ziyade kalenin dayanıklı olmasını düşündüler. Kaptan ve ekibi kentte bulunan Grekçe yazıtlar ile kalede bulunan Latince yazıtları kopyaladılar. Antik dönemde geçen küçük limanın yerini bulamamalarını ise Plinius'un söz ettiği Zephyrion Adası'nın Halikarnasos ile birleşmesi sırasında limanın dolmasına bağlamaktadır.²⁰

Gökova ile Güllük körfezlerini birbirinden ayıran burnun kuzey tarafında Mydos kentini bulmayı tasarlayan kaptan, Bodrum Müsellimi Halil Bey o yönde bazı ören yerlerinden söz ederek kendi atlarını vermesi ve aynı zamanda yol göstermesi için yörenin ağası yeğenini yanlarına katması ile o yöne bir gezi yaptılar. Amaçlarına ulaşmadan geri dönerken klavuz ağa, dört tarafı uçurumla çevrili olan yüksek bir kaya parçasına götürdü. Kayanın üzerinde bulunan oldukça eski bir kalenin kalıntısını görünce buranın Salmakis Kalesi olabileceğini düşündüler. Kaptan Bodrum Müsellimi Halil Bey'i açığız, hareketli ve özellikle coğrafya alanında bilgili olduğunu, Avrupa devletlerinin politikaları ve tasarılarından haberi

²⁰ Francis Beaufort, *age.*, s.93-98.

olduğunu, hem onlar hakkında hem de kendi efendileri hakkında rahatça konuştuğunu bir hayretle gözlemlemiştir. Tümamiral rütbesinde olan müsellim Mora'nın bir bölümüne yerleşen korsanları tam anlamıyla kontrol edemeyen ve bu durumdan sorumlu tutulan Maina Bey'ini cezalandırmak için küçük bir filo oluşturma çabası içindeydi. Halil Bey iade-i ziyaret için firkateyne geldiğinde büyük bir dikkatle gemiyi inledi. Ama en çok İngiliz denizcilerinin sağlık, rahatlık ve disiplinli bir bağımsızlık içindeki görünüşünden etkilendi. Ramazan olmasından dolayı her hangi bir ikrama katılmıyordu. Kalenin içine giremeyen F. Beaufort, kaleye defalarca giren bir Rum'un ona "içerde hava koşullarından pek az etkilenmiş bir çok heykel parçaları ile yazıtlardan başka, çok iyi işlenmiş figürleri bulunan uzun bir friz görmüş olduğuna bana güvence verdi. Hendekten gözlemlediğimiz kadarıyla, surların dış yüzündeki örneklerin güzelliği içerdekilerin değerini kanıtlıyordu" diye notlarına yazdı.²¹

Halil Bey ile bir görüşmelerinde bir kaç yıl önce Bodrum'a gelen Fransız firkateyninin komutanına zamanın müselliminin kalenin içini gezmek için izin vermediğini, Fransız büyük elçisi aracılığıyla komutanın gerekli izin fermanını sağlayınca Müsellim, komutan ile kalenin dış kapısına vardıklarında "bu fermanda içeri girdikten sonra dışarı çıkmamızla ilgili bir hüküm yok. Biz köprüyü indirmeden önce, belki bu kısa duraklamadan yararlanmak istersiniz" deyince Fransız komutanın limandan çekip gitmeyi tercih ettiğini anlatmıştır. Kaptan Beaufort'da kalenin içine girmek için değişik yolları denemesine rağmen müsellimden izin alamadığını anlatmaktadır. Çünkü Müsellim Halil Bey bunun yetkisi dışında olduğunu, ayrıca Maina seferinde kendisine eşlik etmek üzere Babialı kuryesi Çavuş'un Bodrum'da bulunduğunu söyleyerek izin veremeyeceğini ifade etti.²²

Bodrum'dan ayrılan Kaptan Beaufort, Bodrum Körfezi'nin ağzında bulunan Türkler tarafından Orak adı ile anılan ve yüksek kesiminde bir kale kalıntısı olan adayı dolaştı. Adanın kuzey-doğusunda mağaradan denize karışan 100 fahrenheit sıcaklığında bulunan kükürtlü suyun deri hastalıklarına iyi geldiğini öğrendi. Körfezin birkaç mil batısında Türklerin Çifit kalesi/Yahudi kalesi dedikleri eski bir kale bulunduğunu ve eteğinde bazı yapı kalıntıları ile su kaynağı bulunduğunu tespit ettiler. Bu su kaynağı bölgede dolaşan tekneler açısından önemli bir dinlenme yeri görünümündeydi. Çifit kalesinin Salmakis kalesi, suyun ise Salmakis pınarı olabileceğini kaptan aklından geçirdi. Kaptan ve ekibi Karabağlar Burnu'nu dolanırken antik Myndos kentini aramaya başladılar. Bu kent için Zephyrion Burnu olduğunu zannettikleri düz kumsalın yanında bulunan Kadı Kalesi ile iki mil daha kuzeyde bulunan Gümüşlük diye bilinen ufak koyda

²¹ Francis Beaufort, *age.*, s. 93-103.

²² Francis Beaufort, *age.*, s. 103-105.

Strabon'un sözünü ettiği limanı konumlanmanın daha uygun olacağını düşündüler. Yörede kara üzüm bağları çok olduğuna işaretle Karabağlar diye adlandırılmakta ve bünyesinde tebeşir ya da yumuşak kireç taşı bulundurmaktadır. Bu kıyılarda Kalimnos Adası'ndaki Yunanlılar tarafından sünger çıkarıldığını söylemekte ve bu konuda bir çalışmayı da gözlemlediklerini belirtmektedir. Karabağlar'dan sonra Malta Adası'na giden Kaptan Beaufort, 1812 yılının ilkbaharında yeniden Kemer Koca Burun açıklarında kaldığı yerden çalışmalarına başladı.²³ XIX. yüzyılın ilk yılında Anadolu'yu dolaşan William Martin Leake, 1824 yılında *Journal of A Tour in Asia Minor* adlı seyahatnamesini yayınlamıştır. Söz konusu seyahatnamenin *Küçük Asya'nın Kuzey ve Batı Bölgelerinin Karşılaştırmalı Coğrafyası Üzerine Bazı Görüşler* başlığını taşıyan altıncı bölümde Karya bölgesini batıdan doğuya doğru ele almıştır. Kaptan Beaufort'un Cnidus (Datça) hariç Telmissus (Fethiye) ile Halicarnassus (Bodrum) arasındaki kıyıların her hangi bir parçasının taramadığını, M. Le Cte de Choiseul Gouffier (*Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1842) hariç hiç bir seyyahın bölgenin bu kısmına ilişkin şekil ve çizim yayınlamadığını belirtmektedir. M. C. Choiseul Gouffier'in haritasının da çok hatalı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Rodos, Halicarnassus, Cnidus ve Kos'a yerleşen Peloponnesus'dan Dorian kolonileri, Karya'da Doric dialekti ve Doric mimarisini kullanmaya başladığını vurgulamıştır. Başta Halicarnassus olmak Cnidus gibi kentlerde Doric binaların kalıntıları bulunduğunu kaydetmektedir.²⁴ 1815 yılında bölgeye gelen seyyah W. Turner'e (*Journal of a Tour in the Levant*, London, 1820) göre Bodrum'da 2000 Türk ile 110 Rum evi bulunuyordu. M. Michaud et M. B. Poujoulat (*Correspondance d'Orient*, Paris, 1833) 1830'larda Bodrum'un nüfusunun 3000 olduğunu, Wrotchenko ise 400'ü Rum olmak üzere 1200 hane bulunduğunu kaydeder.²⁵ Wrotchenko'nun Rumlar'a ilişkin hane sayısı biraz abartılı olsa gerektir.

3- Charles Texier'in Seyahatnamesinde Bodrum

Charles Texier, birinci gezisi kapsamında 1835 yılının Temmuz ayı başlarında *la Mesange* gemisiyle Bodrum'a gelmiştir. Bu dönemde Bodrum Kara-ova kazasına bağlı bir nahiye merkezi ve kale dışına taşmış küçük bir liman kasabası idi. Kaptan Beaufort'un deyiimi ile Bodrum limanı "...hala küçük Türk kruvazörlerinin sıkça uğradığı rahat bir barınaktır ve çoğu zaman bir firkateyn ya da savaş yelkenlisi kızaklarda çekili..." duran tersane merkezi olmasına rağmen C. Texier,

²³ Francis Beaufort, *age.*, s. 106-111.

²⁴ William Martin Leake, *Journal of A Tour Asia Minor, With Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of That Country*, London, 1824, s. 220-221, 225.

²⁵ Tuncer Baykara, "Bodrum" , s. 249.

bölge hakkında bilgi vermek yerine daha çok antik kent Halikarnasos ile özellikle Mausolos döneminde yapılan mimari eserler hakkında bilgi vermeyi tercih etmiştir. C. Texier Bodrum'u Karya sahasının en büyük ve başlıca şehri olarak tanımladıktan sonra İstanköy adasının karşısında bulunan geniş bir körfezin içine konumlanmaktadır. Bazı bilim adamlarının topografyasını yerinde inceledikleri gizli limanı ile Mausole'un sarayını bilinmeyenler arasında saymakta ve anıtlar içinde Mausole'un mezarının belirlenebileceğini kaydetmektedir. Bodrum'un en büyük limanı bu gün gördüğümüz gibi Bodrum körfezinin içinde yer alan ve setler şeklinde somutlaşan dağlarla çevrilmiş halde idi. Önceden Mylasa (Milas) şehrinde oturan Mausole, Bodrum'un doğal olarak müstahkem ve ticarete çok elverişli bir liman olduğunu görünce hükümet merkezini buraya taşıdı. Vitruve Halikarnassos'u "Bu yer tiyatro gibi yuvaraktır. Limanın yakınındaki en alçak yerinde halk meydanı vardı. Dönemeç yerindeki bir meydana da mezar bulunuyordu... Karşından bakıldığı zaman solda, gerçekten dağların sakladığı gizli bir liman vardır ki burada saklanan donanmayı, kral sarayından bizzat kendisi ve kimse de göremezdi." şeklinde tarif etmektedir. Seyyah Bodrum halkından su kaynağı hakkında sorulan sorulara uygun bir cevap alamadığını kaydeder. İzleri görülen anıtların kıyılarda bulunan diğer şehirlere göre daha çok tahrip edildiğini gören C. Texier, tahrip edilmeyen yapının dağın zirvesini çeviren hisar duvarı olduğunu belirtir. Şimdiki Bodrum kalesinin bulunduğu noktanın zamanında karaya bitişik olmayan Zephyria adası olduğunu, kral Mausole sarayının şehrin doğuya düşen köşesinde olduğunu ve küçük gizli limanın bu gün kumla dolduğunu düşünmektedir. Şehirde kralın tuğladan yapılarak üzeri cam ve mermer gibi parlak sıvayla örtülü olduğu nitelenen sarayından bir iz yoktur. Şimdiki limanın içini dolaşırken ötede beride Yunan mimarisine ait eser parçalarına rastlanır. Bu parçaların içinde beyaz mermerden imal edilen Dor yada İyon tarzında çok sayıda sütun başlıkları vardır.²⁶

Bir çok yazarın övgüyle bahsettiği Mausole'nin mezarı hakkında Lucien, kralın kendi dilinden "Bodrum'da (Halikarnasos) hiçbir ölünün böyle mezara sahip olmakla övünemeyeceği çok büyük bir anıtım var. Bu mezar en güzel mermerlerden yapılmış ve üzeri savaştı ve at resimleriyle süslenmiştir." demektedir. Auguste dönemi yazarlarından Hygin, bu anıtı "Kral Mausole'nin Lychnite mermerinden yapılmış olan mezarının yüksekliği seksen ayak ve çevresi üç yüz kırk ayaktır" derken, Vibius Sequester "Karya'daki anıt mezar, yüz seksen ayak yüksekliğindedir, çevresi dört yüz ayaktır. Kralın liknit mermerinden olan anıt mezarı oraya yerleştirilmiştir" şeklinde mezarı tanıtmaktadır. C. Texier, 106. Olimpiyatın ikinci yılında ölen Karya kralı Mausole için yapılan anıt mezar hakkında kaynaklara dayalı detaylı bilgi verdikten sonra Newton'un bu türbenin enkazını, herkesin Mars Tapınağı dediği sütunları içeren

²⁶ Charles Texier, *age.*, s. 220-222.

yerin, güney-doğu yönünde bulunan dört köşe bir tepenin içinde bulunduğunu kaydeder. Bodrum kazıları sonucu elde edilen verilere göre seyyah, Mausole türbesinin Milas kapılarında hala var olan küçük mezar anıtına benzediği ve bu eserin ünlü mozolenin bir anımsaması olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Bodrum'da son keşif yapanlar kazılarda çıkan yontu parçalarından dolayı Mausole anıtının bir depremde çöktüğünü, Rodos şövalyelerinin bu çöküntüden sonra anıtın malzemesini kullandıklarını ortaya koyuyor. Rodos şövalyeleri liman yakınlarında bir tarlanın ortasında basamaklı peron biçiminde yükselen bazı beyaz mermer basamaklar buldular. Büyük mermer malzeme yığını temelden çıkarırken kralın mezarını buldular. Aynı gece bu parçaları taşıdılar. Kazı sırasında Newton tarafından bulunan heykel parçaları şövalyeler tarafından kalenin yapımında kullanılmaya elverişli olmadığı gerekçesiyle bıraktığı parçalardan oluşuyordu.²⁷

C. Texier, Arbora ya da Posidium burnundan la Mesange adlı gemi ile 18 Temmuz 1835 tarihinde hareket ettiğinde İassus körfezinin ağzında bulunan Milettilere ait korunaklı eski Tychiussa'ya uğradı. Ancak bu şehirden yüzeyde herhangi bir yapı izi kalmamıştı. XVIII. Yüzyılın sonlarında İassus (Kıyıkışlacık) şehrinde az sayıda insan olup, buraya Asım (Assem) kalesi adı verilmişti. Daha sonra buraya gelen Chandler, Melossa beyine birkaç Rum ailesi yaşadığını kaydeder. Seyyah bugün bu harabelerin ıssız olduğunu ve bir hafta boyunca bilgi alabilecekleri kimseye rastlamadıklarını söyler. İassus körfezinin kuzey kıyısında la Mesange adlı gemi ile ümitsiz bir şekilde dolaşırken ve tam dönmek üzere iken surlarla çevrili bir nokta fark ettiler. Burası İassus adlı kent olup etrafı sulak ve ova kısmı her türlü tahıl tarımına elverişli olmasına rağmen terk edilmesine bir mana verememişlerdir. Burada taze et bulma ümidi kaybolan kaptan, sandalar ile büyük fileli balık avı emri verdi. Bir yandan da kıyuyu kaplayan yabancı zeytin ağaçlarını ateşe verdi. Bu durum karşısında hiçbir bekçinin gelmemesini biraz hayretle karşılamışlar. Eskiden olduğu gibi İassus körfezinde değişik türlerde çok miktarda balık tutmuşlar. Gündüzleri aşırı sıcak olduğunu söyleyen seyyah, şehrin dikdörtgen şeklinde bir adacık üzerinde olduğunu, ortasında bulunan tepenin üzerinde kale olduğunu ve yamaçlarda evlerin yapıldığını görmüşler. Şehrin tamamını saran surlar, dört köşe surlar ile donatılmıştır. Şehir Roma, Ceneviz ve Venedik izleri taşımaktadır. Şehrin küçük güney kapısı hariç bütün kapıları yıkılmıştır. Şehrin üzerinde inşa edildiği İassus adacığı bu gün ana karaya çok dar bir dil ile bağlanmış durumdadır. Burada bulunan yapı izleri eskiden burada bir köprü olduğu izlenimini uyandırıyor. Şehrin en iyi muhafaza edilen yapısı yirmi bir sıra basamağı olan tiyatro binasıdır. Saray binasını ortaya çıkarmak için yabancı

²⁷ Charles Texier, *age.*, s. 223-225.

zeytin ağaçlarını katran ve üstüğü yardımıyla yaktıktan sonra kazı yapabildiklerini kaydeder. Şehrin mezarlığını da inceledikten sonra 24 Temmuz 1835 tarihinde demir alan la Mesange adlı araştırma gemisi boşuna Bargylia şehrini boşuna aradı. Daha sonra ihtiyaçlarını gidermek için Kos limanına gitti. Ancak Bargylia şehri Kaptan Beaufort tarafından Güvercinlik koyunda Güvercinlik köyü yakınlarında bulunmuştur. Kos dönüşü C. Texier, Crio/Triopaeum ile Knide harabelerini aradı.²⁸

Bodrum kalesinde bulunan kabartmalardan söz eden bir başka gezgin 1844 Haziran'ında kenti ziyaret eden Charles Alison'dur. C. Alison, İngiltere'nin İstanbul Konsolosu Stratford Canning'in kalede antik heykel olup olmadığını araştırması ricası üzerine Bodrum'a gitmiştir. C. Alison'un Bodrum'dan gönderdiği olumlu raporu üzerine Konsolos S. Canning, hemen Osmanlı Devleti nezdinde bu heykelleri İngiltere'ye götürmek için girişimlerde bulunmuştur. 1846 yılında Konsolos Canning, Sultan Abdülmecit'ten isteğinin kabul edildiğine dair fermanı alır almaz hemen mermerleri taşıyacak bir ekibi Bodrum'a gönderdi. On-yedi orijinal Amazon kabartması bir Britanya savaş gemisiyle İngiltere'ye taşındı ve kabartmaların onüçü British Museum'un Mausoleion salonunda teşhir edilmeye başlandı.²⁹

XVIII. yüzyılın başlarında Eğribozlu Mustafa Paşa'nın kale dışına bir cami yaptırmasıyla (1723) yerleşim kale dışına da yayılmaya başlamıştır. Aynı yüzyılın ortasına doğru limanın kıyısında sonradan adı Tepecik olan bir mahalle oluştu. Burada Mustafa Paşa'nın kahyası 1740 yılında bir cami daha inşa ettirdi. Bölgede suyun sınır olması yüzünden su kuyularının açılmasına bağlı olarak yerleşim yönlendirilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Bodrum'da Çarşı, Eski Çeşme, Kelerlik, Türk Kuyusu, Umurca ve Yeniköy adlı mahalleler bulunuyordu. Bu mahallelere Tersane ve Bizans Kilisesi harabeleri üzerine kurulduğu için Kiliselik adıyla anılan bir mahalleyi daha eklemek gerekir. XVIII. Yüzyılın ortalarında köy görünümüne küçük bir kasaba olan Bodrum, 1770 Çeşme faciasından sonra elverişli limanı ve zengin orman yataklarından dolayı bir tersane inşa edildi. Böylece Bodrum'a gemi inşasına yatkın Rum ustalar ile diğer hizmetliler gelmeye başladılar. Bodrum tersanesinde 1780 yılından itibaren elli yıl içinde on kalyon yapıldı. Yapımı bilinen son savaş gemisi 1831 yılına ait Takvim-i Vekayi'de bulunan bir habere göre 63 ziralık ve seksen top taşıyan bir kalyon idi. 1826 tarihinden sonra Bodrum kalesinin askeri özelliğinin değişmesinden olsa gerek Bodrum tersanesi eski gücünü kaybetmeye başladı. Tanzimat ile başlayan değişiklikler sonrası Rum

²⁸ Charles Texier, *age.*, s. 225-236, 240-247.

²⁹ John Freely, *age*, s. 189.

nüfus giderek çoğalması 1870 yılında Bodrum'da bir kilisenin inşası ile sonuçlandı.³⁰

B- XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bodrum Kazası

1856-1859 yılları arasında Bodrum ve Cnidus'ta British Museum adına kazı ve araştırma yapan Vize-Consul/Konsolos Yardımcısı Charles T. Newton, 14 Aralık 1856-10 Aralık 1857 tarihleri arasında Bodrum'dan Lord Stratford de Redcliffe'ye onaltı mektup yazmıştır. Charles T. Newton, Bodrum kalesini ve bulunduğu kara parçasını “..limanın doğu tarafındaki kayanın ucuna inşa edilmiş. Otuzaltı metre kare alana sahip bu kaya antik çağlarda bir akropolmüş ve Plinius'a göre de bir zamanlar adaymış. Onun yaşadığı zamanlardan bir nesil önce bu ada kayalıklı bir kıstakla ana karaya bağlanmış...” şeklinde tarif etmektedir. Plinius'un bu bilgisinden Bodrum Kalesinin, Mausolos'un limanın doğu tarafına inşa ettirdiği Kralın Kalesi'nin yerine yapıldığı anlaşılmaktadır. British Museum'dan Mr. Edw. Hawkins, Charles T. Newton'un antik Halicarnassus'da bulunan Mausoleum'da yaptığı kazıdan elde ederek gönderdiği malzemelerle ilgili olarak İngiliz Parlamentosuna 21 Nisan 1858 tarihli “*Further Paper respecting the Excavations at Bodrum*” adlı beş maddelik bir rapor sundu.³¹ Bodrum ve çevresinde kazı ve araştırmalarına devam eden Charles T. Newton, 31 Aralık 1857-8 Haziran 1859 tarihleri arasında Bodrum ve Cnidus'dan Lord'a onyeddi mektup daha göndermiştir.³² Daha sonra Londra'ya döndükten sonra asistan R. P. Pullan ile Bodrum ve Cnidus'ta yaptığı kazıların plan, çizim ve fotoğraflarını yayımlamıştır.³³ Otto Benndorf başkanlığında Güney-batı Anadolu'ya 1881, 1882 ve 1892 yıllarında üç gezi düzenleyen Avusturya araştırma ekibi ilk iki dönemde yaptıkları araştırmalarının sonucunu iki yıl sora Wiyana'da yayınlamıştır.³⁴ Avusturya İmparator'unun emrine tahsis ettiği Taurus adlı vapur ile araştırma ekibi 1881 yılı baharında Halikarnasos, Kos, Knidos, Loryma ve Rodos'u ziyaret etti. Avusturya araştırma ekibi Nisan ayının başlarında (1881) kale, Mausoleum'un kalıntısı ve tiyatro başta olmak üzere antik yapıları incelediler ve yeni bazı kitabeler ile figürler tespit etiler. Bu yazıtlardan biri Mausoleum'un güneyinde bulunan bir Türk evinde pencere lentosu olarak örülen beyaz bir mermer blokta bulunuyordu. Ancak diğer seyyahlar gibi Otto

³⁰ Tuncer Baykara, “Bodrum”, s. 248-249.

³¹ Charles T. Newton, *Papers Respecting The Excavations At Bodrum*, London, 1858, s. 12; John Freely, *age.*, s. 190.

³² Charles T. Newton, *Further Papers Respecting the Excavations Bodrum And Cnidus*, London, 1859.

³³ Charles T. Newton, *A History of Discoveries At Halicarnassus, Cnidus and Branchidae*, Vol. I, London, 1862.

³⁴ Ernst Krickl, *1892 Likya Günlüğü*, Yay. Haz. Nezih Başgelen, İstanbul, 2005, s. 10-31.

Benndorf da Bodrum kasabası ve halk hakkında bilgi vermemeyi tercih etmiştir.³⁵ Otto Benndorf heyeti 1892 yılında düzenlediği Karya ve Likya gezisinde Bodrum'a uğramamıştır. Heyetin araştırma sonuçları tam olarak yayınlanmamakla beraber Ernst Krickl'in hazırladığı albümün yayınlanması, Karya ve Likya bölgesine görsel açıdan önemli bir katkı sağlamıştır.³⁶

Bodrum nahiyesi XVIII. yüzyılda (E)ser-ulus kazasına bağlıdır. XIX. yüzyılda Kara-ova kazasına bağlı bir nahiye merkezi olan Bodrum, Tanzimat sonrası yapılan idari düzenleme ile Aydın Eyaletine bağlı Menteşe Livası'nın bir kazası oldu. 1856 yılı verilerinin kullanıldığı tahmin edilen 1273/1856-1857 yılına ait Devlet Salnamesine göre Bodrum kazasına Kara-abad ve Germe adlarında iki nahiye bağlı idi. Sarulus/Serulus ise ayrı bir kaza olarak konumunu korumuştur.³⁷ 1867 yılında yapılan idari ıslahat ile Bodrum kazasına Kara-ova ile Saravolus adlı iki nahiye bağlı idi. 1878 yılında topçu neferleri de kaldırılan Bodrum kalesi 1885 yılında hapisane vasfını kazanmış ve sürgün yeri olarak kullanılmıştır. I. Dünya savaşı sırasında 26 Mayıs 1915 tarihinde Fransız savaş gemisi (Paris II) tarafından Bodrum bombalanmıştır.³⁸ Bu durumu öngören Osmanlı devleti daha I. Dünya savaşının başlarında sahillere yapılacak muhtemel bir saldırı durumunda serbest kalacak mahkumların asayişini bozacağı düşüncesiyle Menteşe Sancağı sahilinde bulunan Bodrum hapisanesindeki mahkumların merkez livaya ve bağlı kazalara naklini yapmıştır.³⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde basılan Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre Menteşe Sancağı'na bağlı (Tavas, Milas, Bodrum, Meğri (Fethiye), Marmaris, Köyceğiz) altı kazadan biri olan Bodrum kazasının Kaymakamı Nafiz Efendi, Müderristen Naibi Mehmet Tevfik Efendi, Müftüsü Müderristen Mehmet Efendi, Mal Müdürü İsmail Efendi, Tahrirarat Katibi Mustafa Efendi ve Sandık Emni Mustafa Efendi idi. Aynı dönemde İdare Meclisi'nin dokuz üyesinden ikisi, Bida-yet Mahkemesi'nin altı görevlisinden ikisi, İsmail Efendi'nin başkanı olduğu Bodrum Belediyesi'nin dokuz kişiden oluşan meclis üyesinin dördü gayri Müslim/Rum vatandaşlardan oluşuyordu.⁴⁰ 1885 yılında Paris'te *İzmir ve Küçük Asya* adıyla bir eser bastıran D. Georgiades, Bodrum'da Rum nüfusu 500 olarak gösterir. 1891 yılında basılan Aydın Vilayet Salnamesi'nde Bodrum'da 1080 hanede toplam 5524 kişinin yaşadığı kayıtlıdır. Vital Cuinet ise Bodrum'da 3605 Türk,

³⁵ Otto Benndorf-George Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, Wien, 1884, s. 11-12.

³⁶ Ernst Krickl, *1892 Likya Günlüğü*, Yay. Haz. Nezih Başgelen, İstanbul, 2005.

³⁷ Tuncet Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s. 224, 237.

³⁸ Tuncer Baykara, "Bodrum", s. 249.

³⁹ Kerim Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin itilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Bahar 2007, s. 185-186.

⁴⁰ *Salname-i Vilayet-i Aydın*, Sene: Hicri 1299, s. 206-212.

2264 Rum, 86 Yahudi ve 45 yabancı olmak üzere toplam 6000 kişinin bulunduğunu kaydeder.⁴¹

1925 yılının ikinci yarısında üç yıl “*kal’abent*” olarak Milas üzerinden at ve yaya olarak Pedasos dağ zincirinde yaşlı bir dağ patikası olarak tanımladığı eski yoldan (Evliya Çelebi’nin Mih-döken Beli yoluyla) Bodrum’a zorunlu bir seyahat eden⁴² ve kentin eski adı olan Halikarnasos ile özdeşleşen Cevat Şakir (Kabaağaçlı), hayatını Bodrum’a adadı. Charles T. Newton’un çalışmaları sonucu British Museum’a konulan ve Dünya’nın yedi harikasından biri sayılan Mauseleum için İngiliz Kraliçesine iki-üç yıl bulunduğu Oxford İngilizcesi ile bir mektup yazdı. Halikarnas Balıkçısı’nın vefatı üzerine 20 Ekim 1973 tarihinde Milliyet gazetesinde “*Bodrum Sokakları Merhabasız Artık*” adlı bir yazı yazan Haluk Durukal, bu konuyu şöyle aktarmaktadır. Halikarnas Balıkçısı mektubunda “*Mauseleum’un güzelliği ve yeri Bodrum’un mavi göğü ve parlayan ışıkları altındadır. Britsh Museum’un karanlık salonlarına yakışmamakta, bu nedenle geri getirilmeli, yerine konulmalıdır*” demektedir. Birkaç ay sonra British Museum’dan aldığı cevabi mektupta müdür, Kraliçe Hazretlerinin bize havale ettikleri mektubunuzu dikkatle okuduk ve sizi yerden göğe kadar haklı bulduk. Bu nedenle “*...Mauseleum’un bulunduğu salonun duvarlarını maviye boyatıyor ve ilave projektörlerle aydınlatıyoruz...*” diye yazıyordu.⁴³ Aynı yıl Adana’ya giderken Bodrum’a uğrayan Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, kazanın iktisadi durumu hakkında bilgi verir.

Cumhuriyet Döneminin Başlarında Bodrum Kazasının Ekonomik Durumu⁴⁴

Malın Cinsi	Birimi	1924	1925 (Ekim)
Tütün	Kilo	500.000	250.000
İncir	Kantar	27.000	17.000
Badem	Okka	100.000	50.000
Palamut	Kantar	7000	3000
Zeytin Yağı-İki senede bir mahsul veriyor.	Okka	370.000	-
Arpa ve Buğday	Okka	-	2.000.000
Bakla	Okka	-	600.000
Kara Sığır	Reis	-	2000
Sünger	Kıyye	-	8000

⁴¹ Tuncer Baykara, “Bodrum”, s. 249.

⁴² Halikarnas Balıkçısı, *Mavi Sürgün*, 13. Bs., Ankara, 2003, s. 157-170.

⁴³ Sadi Borak, *Halikarnas Balıkçısı ve Bir Duruşmanın Öyküsü*, II. Bs., Ankara, 2002, s. 120-121.

⁴⁴ Ali Cenani, “Sahil Anadolu’nun İktisadi Vaziyetine Dair Notlar”, *Aynı Tarihi*, C. 7, S. 21, 1341, s. 830-831.

Sonuç

Karya bölgesinde özellikle Mausolos devrinde siyasi ve mimari özelliğinden dolayı ünlü bir başkent olan Halikarnasos, yedi harikadan birini bünyesinde bulundurmasından dolayı bütün dikkatleri üzerine çekmiştir. Kent, Rodos Şövalyelerinin XV. yüzyılın başlarında inşa ettiği kaleden veya kentte bulunan görkemli yapılardan ötürü Bodrum adı ile anılmaya başlanmıştır. Bodrum'un içinde bulunduğu coğrafya, Osmanlı dönemine ilişkin kayıtlara göre fethinden sonra Menteşe Livasına bağlı İsravalos kazası, XVI. Yüzyılın sonlarında Kara-ova kazası (Bodurum Kalesi ve Kara-bağlar nahiyesi), Tanzimat sonrası yapılan idari düzenleme ile kaza merkezi yapılan Bodrum'a, 1867 idari ıslahat ile Kara-ova ile Saravolus adlı iki nahiye bağlandı.

Bu çalışma ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Bodrum'a gelen seyyahların yazdıkları üzerinden şehir hakkında bilgi verilmiştir. Bu kapsamda Strabon, Evliya Çelebi, Francis Beaufort, Charles Texier ve Ali Cenani Bey gibi seyyahların notları üzerinde durulmuştur.

KAYNAKÇA

- ALİ CENANİ, "Sahil Anadolu'nun İktisadi Vaziyetine Dair Notlar" , *Aydın Tarihi*, C. 7, S. 21, 1341.
- ALPÖZEN, Oğuz, *Bodrum-Antik Halikarnassos*, III. Bs. , Ankara, 1990.
- BAYKARA, Tuncer, "Bodrum Adına Dair" , *Belleten*, C. 45/2, S. 178, Nisan 1981.
- BAYKARA, Tuncer, "Bodrum" , *TDV-İA* , C. 6, İstanbul, 1992.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988.
- BEAUFORT, Francois, *Karamanya*, Çev. Ali Neyzi-Doğan Türker, Antalya, 2002, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Çeviri Dizisi: 1.
- BENNDORF, Otto-NİEMANN, George, *Reisen in Lykien und Karien*, Wien, 1884.
- BODRUMLU, Avram Galanti, *Bodrum Tarihi*, Işık Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1945.
- BORAK, Sadi, *Halikarnas Balıkçısı ve Bir Duruşmanın Öyküsü*, II. Bs. , Ankara, 2002.
- Celalzade Mustafa Çelebi, *Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ Kanuni Sultan Süleyman-Tabakatü'l-Memalik ve Derecetü'l-Mesalik*, Notlandırarak Hazırlayan: Ayhan Yılmaz, Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *166 Numaralı Muha-sebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1539*, Ankara, 1995, Yayın No. 27.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı vd. , 9. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- FELLOWS, Charles, *An Account of Discoveries in Lycia*, C. I-II, London, 1839, 1841.
- FELLOWS, Charles, *Travels and Researches in Asia Minor*, London, 1852.
- FREELY, John, *Türkiye Uygurluklar Rehberi 3-Ege Kıyıları*, Çev. Tuncay Birkan vd. , Ed. Mert Tanaydın, II. Bs. , İstanbul, 2003.
- FRIENDLEY, A. , *Beaufort of the Admiralty-The life of Sir Francis Beaufort (1774-1857)*, London, 1977.
- Halikarnas Balıkçısı, *Mavi Sürgün*, 13. bs., Ankara, 2003.
- IŞIN, Gül, "The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos" , *Adalya*, S. 3, 1998.
- KRICKL, Ernst, *1892 Likya Günlüğü*, Yay. Haz. Nezih Başgelen, İstanbul, 2005.
- LEAKE, William Martin, *Journal of A Tour Asia Minor, With Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of That Country*, London, 1824.
- NEWTON, Charles T. , *A History of Discoveries At Halicarnassus, Cnidus and Branchidae* , Vol. I, London, 1862.

- NEWTON, Charles T. , *Further Papers Respecting the Excavations Bodrum And Cnidus*, London, 1859.
- NEWTON, Charles T. , *Papers Respecting The Excavations At Bodrum*, London, 1858.
- Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, C. II, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, Ankara, 1988.
- Salname-i Vilayet-i Aydın*, Sene: Hicri 1299.
- SARIÇELİK, Kerim, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin itilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler" , *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Bahar 2007.
- SPRATT, T.A.B.-FORBES, Edward, *Travels in Lycia*, C. I, London, 1847.
- SPRATT, T.A.B.-FORBES, Edward, *Milyas, Kibyris ve Likya'da Yolculuklar*, çev. Doğan Türker, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını, C. I-II, Antalya, 2008.
- STRABON, *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, IV. Bs. , İstanbul, 2000.
- TEXIER, Charles, *Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: Yaşar Koprıman, Sadeleştiren. Musa Yıldız, Proje ve Koordinasyon: Hasan Duman, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı yayını, C. I, Ankara, 2002.
- THEVENOT, Jean, 1655-1656'da Türkiye, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul, 1978, Tercüman, No. 120.
- TIZLAK, Fahrettin, "Tekelioğlu İsyanı" , XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Kısım. I, Ankara, 2002.
- WITTEK, Paul, *Menteşe Beyliği*, Çev. O. Şaik Gökyay, II. Bs. , Ankara, 1986.

KATKILARI İÇİN

Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyet Araştırma Enstitüsü Çalışanlarına ve eski Müdürü Sayın Kayhan DÖRTLÜK'e, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Recai TEKOĞLU'na, Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sevinç GÜÇLÜ'ye, Antmarin Şirketler Topluluğu Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Hasan Akıncıoğlu'na teşekkür ederim.